

این آیه، ایشان مأمور شد پیامی بسیار مهم را از سوی خداوند به مسلمانان ابلاغ کند و اگر در ابلاغ آن کوتاهی ورزد، رسالت خویش را به انجام نرسانده است. خداوند به وی اطمینان می‌دهد که او را از گزند و آسیب مردم حفظ کند: ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصُمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾. با نزول آیه وجوب حج (حج/۲۲، ۲۷) در سال دهم ق.^۲، منادیانی از سوی رسول خدا ﷺ اعلان کردند که ایشان عازم حج است.^۳ همین مطلب با پیک به مسلمانان دور از مدینه نیز اعلان شد.^۴ همچنین پیامبر ﷺ در نامه‌ای به حضرت علی عليه السلام که از طرف ایشان به یمن فرستاده شده بود، از او خواست که همراه مسلمانان آن دیار به مکه بشتابد.^۵ شماری بسیار از مسلمانان^۶، همسران پیامبر^۷ و حضرت فاطمه عليها السلام در این سفر با پیامبر ﷺ همراه شدند.^۸

السيرة، ۱۴۱۴ق؛ الطرائف: ابن طاووس (م. ۶۶۴ق.)، قم، مطبعة الخيام، ۱۳۹۹ق؛ غایة المرام فی شرح شرائع الاسلام: مفلح بن الحسن الصیمری (م. قرن ۹)، به کوشش کوثرانی، بیروت، دار الهادی، ۱۴۲۰ق؛ الغدير: الامینسی (م. ۱۳۹۰ق.)، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶ش؛ الكامل فی التاریخ: ابن اثیر علی بن محمد الجزری (م. ۶۳۰ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ق؛ مجمع البیان: الطبرسی (م. ۵۴۸ق.)، به کوشش گروهی از علما، بیروت، اعلمی، ۱۴۱۵ق؛ المعجم الاحصائی: محمود روحانی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶ش؛ مفردات: الراغب (م. ۴۲۵ق.)، نشر الکتاب، ۱۴۰۴ق؛ منهاج السنة النبویه: ابن تیمیه (م. ۷۲۸ق.)، به کوشش محمد رشاد، مؤسسه قرطبه، ۱۴۰۶ق؛ منهاج الکرامه: العلامة الحلی (م. ۷۲۶ق.)، به کوشش عبدالرحیم مبارک، مشهد، تاسوعا، ۱۳۷۹ش؛ المیزان: الطباطبائی (م. ۱۴۰۲ق.)، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۳ق؛ نهج الايمان: علی بن یوسف ابن جبیر (م. قرن هفت)، به کوشش احمد حسینی، مشهد، مجتمع امام هادی عليه السلام، ۱۴۱۸ق.

محمد یعقوب بشوی

آیه تبلیغ: آیه شصت و هفتم سوره مائده،

متضمن ابلاغ ولایت و امامت علی بن

ابی طالب عليه السلام در بازگشت از حجة الوداع

این آیه که در واپسین روزهای حیات رسول خدا ﷺ نازل شد، به جهت داشتن واژه «بَلِّغْ» به آیه تبلیغ معروف شده است.^۱ بر پایه

۱. نهج الحق، ص ۱۷۲؛ الغدير، ج ۱، ص ۹؛ نمونه، ج ۵، ص ۴.

۲. جامع البیان، ج ۱۷، ص ۱۸۹؛ التبیان، ج ۷، ص ۳۰۹؛ السيرة الحلییه، ج ۳، ص ۳۰۸.

۳. الکافی، ج ۴، ص ۲۴۵؛ دلائل النبوه، ج ۵، ص ۳۳۳؛ البداية و النهایه، ج ۵، ص ۱۲۷.

۴. بحار الانوار، ج ۲۱، ص ۳۹۶؛ مکاتیب الرسول، ج ۱، ص ۲۸۲.

۵. روض الجنان، ج ۷، ص ۶۳؛ مکاتیب الرسول، ج ۱، ص ۲۸۳.

۶. السيرة النبویه، ابن هشام، ج ۴، ص ۶۰۱؛ تاریخ طبری، ج ۲، ص ۴۰۱؛ عیون الاثر، ج ۲، ص ۳۶۲.

۷. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۰۹؛ البداية و النهایه، ج ۵، ص ۱۳۱؛ السيرة الحلییه، ج ۳، ص ۳۰۸.

۸. السيرة النبویه، ابن هشام، ج ۴، ص ۶۰۲؛ تاریخ طبری، ج ۲، ص ۲۰۴؛ عیون الاثر، ج ۲، ص ۳۴۴.

منابع تاریخی شمار جمعیت همراه با ایشان را در این سفر به اختلاف تا بیش از ۱۲۴۰۰۰ نفر ذکر کرده‌اند.^۱ در متون اسلامی، از این حج پیامبر ﷺ به حَجَّةُ الْوَدَاعِ*، حجة الاسلام، حجة الکمال و حجة التمام یاد شده است.^۲

رسول خدا پس از گزاردن مناسک حج، روز چهاردهم ذی‌حجه، همراه دیگر مسلمانان مکه را ترک کرد و پنجشنبه هجدهم ذی‌حجه به منطقه غدیر خم، مکانی در جحفه، رسید. پنج ساعت از روز گذشته بود^۳ که آیه تبلیغ بر ایشان فرود آمد.^۴ رسول خدا ﷺ در آن هوای بسیار گرم نیمروز پس از اقامه نماز ظهر در اجتماع عظیم مسلمانان بر فراز منبری که از جهاز شتران فراهم آمده بود^۵ خطبه‌ای خواند و از ادای وظیفه رسالت و نزدیکی رحلتش خبر داد. سپس به پاسداشت دو امانت ارزشمند، قرآن و عترت، سفارش کرد. آن‌گاه سه مرتبه فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ! مَنْ أُولَىٰ بِالمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ...؟»^۶. حاضران در آن جا گفتند: خدا و

رسولش آگاه‌ترند. پیامبر ﷺ فرمود: «إِنَّ اللهَ مَوْلَىٰ، وَأَنَا مَوْلَىٰ الْمُؤْمِنِينَ وَانِ أُولَىٰ بِهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَمَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا مَوْلَاهُ»^۷، أَلَا فَلْيَبْلُغِ الشَّاهِدُ الْغَايِبَ»^۸. در این هنگام، صحابه از جمله ابوبکر و عمر بن خطاب، به علی ﷺ تهنیت گفتند. هنوز جمعیت پراکنده نشده بود که جبرئیل فرود آمد و پیامبر را به نزول آیه اکمال و اتمام نعمت مژده داد: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي»^۹. (مانده ۵/، ۳) بر پایه روایتی، پیامبر ﷺ به حضرت علی ﷺ فرمود: پس از نزول آیه تبلیغ، اگر آنچه را که درباره ابلاغ ولایت تو امر شده بود، انجام نمی‌دادم، علمم تباه و نابود می‌شد.^{۱۰} همه مفسران شیعه^{۱۱} با تکیه بر روایت‌هایی^{۱۲} از امامان معصوم ﷺ شأن نزول آیه تبلیغ را امامت و ولایت علی بن ابی‌طالب ﷺ در واقعه غدیر دانسته‌اند؛ چنان‌که بسیاری از صحابه رسول خدا^{۱۳}، مورخان^{۱۴} و

۷. السيرة الحلبية، ج ۳، ص ۳۳۶؛ تاریخ دمشق، ج ۴۲، ص ۲۱۹.

۸. تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۳۳۴؛ الغدير، ج ۱، ص ۱۱؛ الميزان، ج ۶، ص ۵۴.

۹. البداية و النهاية، ج ۵، ص ۲۲۳؛ تاریخ دمشق، ج ۴۲، ص ۲۳۷-۲۳۸.

۱۰. الامالی، ص ۵۸۴؛ نور الثقلين، ج ۱، ص ۵۴۶.

۱۱. تفسیر قمی، ج ۱، ص ۱۷۱؛ مجمع البیان، ج ۳-۴، ص ۳۴۴؛ الميزان، ج ۶، ص ۴۸.

۱۲. الامالی، ص ۵۸۴؛ الاحتجاج، ج ۱، ص ۶۷-۷۴؛ مناقب، ج ۲، ص ۲۲۴.

۱۳. التفسیر الكبير، ج ۱۲، ص ۵۰؛ الميزان، ج ۶، ص ۵۹.

۱۴. تاریخ دمشق، ج ۴۲، ص ۳۳۷.

۱. السيرة النبوية، ابن كثير، ج ۲، ص ۱۵۴؛ السيرة الحلبية، ج ۳، ص ۳۰۸.

۲. السيرة النبوية، ابن هشام، ج ۴، ص ۶۰۶؛ البداية و النهاية، ج ۵، ص ۱۲۵؛ الغدير، ج ۱، ص ۹.

۳. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۱۲؛ الغدير، ج ۱، ص ۱۰، ۲۱۴.

۴. تفسیر ابن ابی حاتم، ج ۴، ص ۱۱۷۲؛ اسباب النزول، ص ۱۳۵؛ الدر المنثور، ج ۲، ص ۳۹۸.

۵. الغدير، ج ۱، ص ۱۰.

۶. تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۳۳۲؛ تاریخ دمشق، ج ۴۲، ص ۲۱۹؛ السيرة الحلبية، ج ۳، ص ۳۳۶.

مفسران اهل سنت نیز چنین گفته‌اند.

مؤلف کتاب *الغدیر* نام ۳۰ تن از محدثان و مفسران سرشناس اهل سنت را می‌آورد که شأن نزول آیه تبلیغ را ولایت و امامت علی بن ابی طالب (ع) در روز غدیر خم دانسته‌اند. از جمله آنان محمد بن جریر طبری مؤلف تفسیر *جامع البیان و تاریخ طبری* است که کتاب *الولایه* را درباره حدیث غدیر نگاشته است. او از طریق زید بن ارقم نقل می‌کند که پیامبر در بازگشت از حجة الوداع در غدیر خم فرمود: خدایوند آیه ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ...﴾ را بر من نازل کرد و جبرئیل به من فرمان داد تا در این مکان بایستم و به همگان اعلان کنم: «إِنَّ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ أَخِي وَوَصِيِّي وَخَلِيفَتِي وَالْإِمَامُ بَعْدِي». سپس فرمود: خداوند جز به این خشنود نیست که ولایت علی را به شما تبلیغ کنم. خدا او را ولی و امام شما قرار داده و اطاعتش را بر همگان واجب و حکمش را بایسته و سخنش را حق قرار داده اس. کسی که با او مخالفت کند، ملعون؛ و آن که تصدیقش کند، برخوردار از رحمت است.^۱ پس از او مفسران دیگر همچون ابواسحاق ثعلبی^۲ در تفسیر *الکشف و البیان* و واحدی نیشابوری^۳ در کتاب *اسباب النزول و حاکم*

حسکانی^۴ مؤلف *شواهد التنزیل و جلال الدین سیوطی*^۵ مؤلف *تفسیر الدر المنثور* و فخر رازی^۶ در تفسیر کبیر از طرق مختلف شأن نزول آیه تبلیغ را ولایت و امامت علی (ع) در حجة الوداع ذکر کرده‌اند.

برخی در توجیه شأن نزول این آیه گفته‌اند: کلمه «مولا» در حدیث «...مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا عَلِيٌّ مَوْلَاهُ» در مقام امامت و ولایت نیست؛ بلکه به معنای دوست است.^۷ در پاسخ به این توجیه گفته شده است: سفارش به محبت و دوستی علی (ع) نیاز به این همه مقدمه و متوقف ساختن جمعیت در بیابان سوزان و گرفتن اعتراف‌های پیایی از آنان نداشت. افزون بر این، تأکید بر دوستی علی (ع) را بارها مردم از زبان پیامبر (ص) شنیده بودند و این آن قدر اهمیت نداشت که اگر رسول خدا (ص) آن را ابلاغ نمی‌کرد، رسالت خود را به انجام رسانده باشد.^۸ در منابع تفسیری اهل سنت، درباره سبب نزول آیه تبلیغ و مفهوم «بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ» احتمال‌های دیگری مطرح شده است:

۱. آیه تبلیغ در آغاز بعثت در مکه نازل شد

۴. شواهد التنزیل، ج ۱، ص ۲۵۰.

۵. الدر المنثور، ج ۲، ص ۲۹۸.

۶. التفسیر الکبیر، ج ۱۲، ص ۵۰.

۷. روح المعانی، ج ۳، ص ۲۳۴؛ المنار، ج ۶، ص ۴۶۵.

۸. نمونه، ج ۵، ص ۱۶.

۱. الغدیر، ج ۱، ص ۲۱۴-۲۲۳.

۲. تفسیر ثعلبی، ج ۴، ص ۹۲.

۳. اسباب النزول، ص ۱۳۵.

و پیامبر ﷺ را به اظهار^۱ و تبلیغ حقایق دین به همه مردم امر کرد.^۲ بر پایه برخی نقل‌ها، نزول آیه پس از اظهار رسالت و دعوت عمومی دانسته شده است. به موجب روایت‌هایی، ابوطالب در سال‌های آغازین بعثت برای محافظت از پیامبر ﷺ مراقبانی از بنی هاشم گمارده بود. هنگامی که این آیه نازل شد، رسول خدا ﷺ از ابوطالب خواست که برای او مراقبی قرار ندهد؛ زیرا خداوند او را از گزند جن و انس نگاهبانی خواهد کرد.^۳

در نقد این نظر گفته شده است: همه مفسران باور دارند که سوره مائده/۵ در اواخر عمر پیامبر در مدینه نازل شده^۴ و برخی نزول آن را در حجة الوداع دانسته‌اند.^۵ بر این اساس، احتمال نزول آیه تبلیغ در سال‌های نخست بعثت و عدم الحاق آن به سوره‌ای خاص در سالیان دراز، درست به نظر نمی‌رسد.^۶

۲. برخی دیگر از مفسران بر این باورند که آیه تبلیغ با توجه به سیاق آیات قبل و بعد، درباره اهل کتاب است و خداوند پیامبرش را

مأمور به تبلیغ حقایق اسلام در برابر اهل کتاب می‌کند^۷ و مقصود از ﴿مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ﴾ در آیه، حکم رجم و قصاص است که یهود در تورات و نصارا در انجیل آن را تغییر داده بودند.^۸

در نقد این احتمال گفته شده است: از سیاق آیه تبلیغ، به ویژه جمله ﴿وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ﴾ برمی‌آید که پیامبر ﷺ در این آیه، مأمور به تبلیغ امری مهم و خطیر بوده که با تبلیغ آن، بیم خطر بر جان ایشان یا دین اسلام وجود داشته است. اما وضعیت یهود آن روزگار در حجاز به گونه‌ای نبود که خطری از سوی آنان رسول خدا را تهدید کند تا مجوز تأخیر مأموریت الهی یا دست برداشتن از آن شود؛ زیرا آیه تبلیغ هنگامی نازل شد که اقتدار و شوکت یهود بر اثر جنگ‌های بنی قریظه و خیبر و تبعید شماری از آنان (احزاب/۳۳، ۲۶-۲۷؛ حشر/۵۹، ۲-۳) از میان رفته بود و مسیحیان نیز در عربستان، به ویژه مدینه، دارای قدرت نبودند. از این رو، یهود و نصارا در اواخر زندگی رسول خدا، به عنوان اقلیت دینی جزیه می‌پرداختند.^۹ نیز اگر سیاق آیه تبلیغ با آیات قبل و بعد یکسان باشد، پیامی که در آیه تبلیغ،

۱. تفسیر بغوی، ج ۲، ص ۵۱؛ تفسیر قرطبی، ج ۶، ص ۲۴۲؛ الدر المنثور، ج ۲، ص ۲۹۸.

۲. المنار، ج ۶، ص ۴۶۳، ۴۶۷.

۳. اسباب النزول، ص ۱۳۵؛ زاد المسیر، ج ۲، ص ۳۰۱؛ الدر المنثور، ج ۲، ص ۲۹۸.

۴. زاد المسیر، ج ۲، ص ۳۰۱؛ التحرير و التنویر، ج ۵، ص ۱۵۱-۱۵۲.

۵. التفسیر الحديث، ج ۹، ص ۹.

۶. التحرير و التنویر، ج ۵، ص ۱۵۲.

۷. تفسیر مقاتل، ج ۱، ص ۴۹۲؛ جامع البیان، ج ۶، ص ۱۹۸؛ التفسیر الکبیر، ج ۱۲، ص ۵۰.

۸. التفسیر الکبیر، ج ۱۲، ص ۴۹.

۹. المیزان، ج ۶، ص ۴۲.

۱۰. المیزان، ج ۶، ص ۴۳.

رسول خدا مأمور به آن شده همان چیزی است که در آیه بعد آمده است: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا الشُّرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ...﴾ (مائده / ۵، ۶۸) در این آیه تکلیف طاقت‌فرسایی به اهل کتاب نشده تا رسول خدا در ابلاغ آن احساس خطر کند.^۱ پیامبر ﷺ در سال‌های نخست بعثت، مأمور مبارزه با شرک و بت‌پرستی و دعوت به توحید در میان مشرکان متعصب قریش بود که بسیار خطرناک‌تر از اهل کتاب بودند؛ اما رسول خدا هیچ گاه در انجام مأموریت خویش احساس خطر نمی‌کرد تا خداوند به او وعده محافظت از خطر مشرکان را بدهد.^۲ از محتوای آیه و شأن نزول آن برمی‌آید که سیاق آیه تبلیغ با سیاق آیات قبل و بعد از آن یکسان نیست؛ بلکه این آیه دربردارنده پیامی مهم و مستقل است.

برخی مفسران اهل سنت سخنانی دیگر درباره سبب نزول این آیه ذکر نموده‌اند. فخر رازی و دیگران بیش از ۱۰ قول در این زمینه نقل کرده‌اند.^۳

◀ منابع

الاحتجاج: ابومنصور الطبرسی (م. ۵۲۰ق.)، به کوشش سید محمد باقر، دار النعمان، ۱۳۸۶ق؛

۱. المیزان، ج ۶، ص ۴۲.

۲. المیزان، ج ۶، ص ۴۲.

۳. تفسیر ثعلبی، ج ۴، ص ۹۰؛ غرائب القرآن، ج ۲، ص ۶۱۶؛ التفسیر الکبیر، ج ۱۲، ص ۴۸.

اسباب النزول: الواحدي (م. ۴۶۸ق.)، قاهره، الحلبي و شرکاه، ۱۳۸۸ق؛ الامالي: الصدوق (م. ۳۸۱ق.)، قم، البعثة، ۱۴۱۷ق؛ بحار الانوار: المجلسي (م. ۱۱۱۰ق.)، بيروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛ البداية و النهاية: ابن کثير (م. ۷۷۴ق.)، به کوشش علی شیری، بيروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق؛ تاريخ طبری (تاريخ الامم و الملوك): الطبري (م. ۳۱۰ق.)، به کوشش گروهی از علماء، بيروت، اعلمی، ۱۴۰۳ق؛ تاريخ مدينة دمشق: ابن عساکر (م. ۵۷۱ق.)، به کوشش علی شیری، بيروت، دار الفكر، ۱۴۱۵ق؛ تاريخ یعقوبی: احمد بن یعقوب (م. ۲۹۲ق.)، بيروت، دار صادر، ۱۴۱۵ق؛ التبيان: الطوسي (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش العاملي، بيروت، دار احیاء التراث العربی؛ التحرير و التنوير: ابن عاشور (م. ۱۳۹۳ق.)، مؤسسة التاريخ؛ تفسير ابن ابی حاتم (تفسير القرآن العظيم): ابن ابی حاتم (م. ۳۲۷ق.)، به کوشش اسعد محمد، بيروت، المكتبة العصرية، ۱۴۱۹ق؛ تفسير ابن کثير (تفسير القرآن العظيم): ابن کثير (م. ۷۷۴ق.)، به کوشش شمس الدين، بيروت، دار الکتب العلميه، ۱۴۱۹ق؛ التفسير الحديث: محمد عزّة دروزه (م. ۱۴۰۴ق.)، بيروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۴۲۱ق؛ تفسير العیاشی: العیاشی (م. ۳۲۰ق.)، به کوشش رسولی محلاتی، تهران، المكتبة العلمية الاسلاميه؛ تفسير القمی: القمی (م. ۳۰۷ق.)، به کوشش الجزائری، قم، دار الکتاب، ۱۴۰۴ق؛ التفسير الكبير: الفخر الرازی (م. ۶۰۶ق.)، قم، دفتر تبلیغات، ۱۴۱۳ق؛ تفسير بغوی (معالم التنزيل): البغوی (م. ۵۱۰ق.)، به کوشش خالد عبدالرحمن، بيروت، دار المعرفه؛ تفسير ثعلبی (الكشف و البیان): الثعلبی (م. ۴۲۷ق.)، به کوشش ابن عاشور، بيروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق؛ تفسير قرطبی

(الجامع لأحكام القرآن): القرطبي (م. ۶۷۱ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق؛ تفسیر مقاتل بن سلیمان: عبدالله محمود شحاته، بیروت، تاریخ العربی، ۱۴۲۳ق؛ جامع البیان: الطبری (م. ۳۱۰ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۲ق؛ الدر المنثور: السيوطی (م. ۹۱۱ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۳۶۵ق؛ دلائل النبوه: البيهقي (م. ۴۵۸ق.)، به کوشش عبدالمعطي، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۵ق؛ روح المعانی: الکووسی (م. ۱۲۷۰ق.)، به کوشش علی عبدالباری، بیروت، ۱۴۱۵ق؛ روض الجنان: ابوالفتوح رازی (م. ۵۵۴ق.)، به کوشش یاحقی و ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ش؛ زاد المسیر: ابن جوزی (م. ۵۹۷ق.)، به کوشش محمد عبدالرحمن، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۷ق؛ السیره الحلبیه: الحلبي (م. ۱۰۴۴ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۰ق؛ السیره النبویه: ابن کثیر (م. ۷۷۴ق.)، به کوشش صدقی جمیل، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۸ق؛ السیره النبویه: ابن هشام (م. ۲۱۳-۸ق.)، به کوشش السقاء و دیگران، بیروت، المکتبه العلمیه؛ شواهد التنزیل: الحاکم الحسکانی (م. ۵۰۶ق.)، به کوشش محمودی، تهران، وزارت ارشاد، ۱۴۱۱ق؛ عیون الاثر: ابن سید الناس (م. ۷۳۴ق.)، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۴ق؛ الغدیر: الامینی (م. ۱۳۹۰ق.)، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶ش؛ غرائب القرآن: نظام الدین النیشابوری (م. ۷۲۸ق.)، به کوشش زکریا عمیرات، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق؛ الکافی: الكلینی (م. ۳۲۹ق.)، به کوشش غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ مجمع البیان: الطبرسی (م. ۵۴۸ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق؛ مکاتیب الرسول: احمدی میانجی، تهران، دار الحدیث، ۱۴۱۹ق؛ المنار: رشید رضا (م. ۱۳۵۴ق.)، قاهره، دار المنار، ۱۳۷۳ق؛ مناقب آل ابی طالب: ابن شهر

آشوب (م. ۵۸۸ق.)، به کوشش گروهی از اساتید، نجف، المکتبه الحیدریه، ۱۳۷۶ق؛ المیزان: الطباطبائی (م. ۱۴۰۲ق.)، بیروت، اعلامی، ۱۳۹۳ق؛ نمونه: مکارم شیرازی و دیگران، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ نور الثقلین: العروسی الحویزی (م. ۱۱۱۲ق.)، به کوشش رسولی محلاتی، اسماعیلیان، ۱۳۷۳ش؛ نهج الحق و کشف الصدق: العلامة الحلی (م. ۷۲۶ق.)، به کوشش الحسنی الارموی، قم، دار الهجره، ۱۴۰۷ق.

لطف الله خراسانی

آیه تحویل قبله ← آیه قبله

آیه حج: نود و هفتمین آیه سوره آل عمران،

دربدارنده تشریع وجوب حج

بر اساس این آیه، خداوند حج را بر کسانی واجب کرده که استطاعت آن را داشته باشند و هر کس از آن روی گرداند و ناسپاسی کند، خداوند از جهانیان بی نیاز است: ﴿وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفِيْرٌ عَنِ الْعَالَمِيْنَ﴾. (آل عمران/۳، ۹۷)

آیات مربوط به حج و ارکان و احکام آن بسیارند و در سوره های قرآن پراکنده اند؛ اما آیه معروف به «آیه حج» که بسیاری از مفسران و دانش پژوهان از آن با همین تعبیر یاد